

NIEKTORÉ GNOZEOLOGICKÉ ASPEKTY JAZYKOVEJ KOMUNIKÁCIE

JÚLIUS ŠVIHRAN, Ústav filozofie a sociológie SAV, Bratislava

ŠVIHRAN, J.: Some Gnozeological Aspects of Language Communication. *Filozofia* 31, 1976, No 5, p. 464—470

In the first part of the paper the author discusses critically the psychologizing views according to which every man connects different experiences and ideas with the particular expression. He points out the social character and the social conditioning of the acquiring and the using of words.

The second part of the paper is devoted to a critical analysis of the linguistic-philosophical views of B. Whorf. On the contrary to his thesis that grammar determines the concept and approach to reality, the paper emphasizes the objective sources and bases of our words. Contrary to Whorf's accentuation of the task of convention the author points out the decisive role of practice.

The third part of the paper shows the drawbacks of Whorf's absolutizing the differences between the concept of time in European languages and in the language of the Indian tribe of Hopi and draws attention to its evolutionary parallels and similarities.

Dnes sa už zaoberá gnozeologickou problematikou jazykového dorozumievania rozsiahla marxistická i nemarxistická literatúra. Ide tu o problematiku, ktorá sa dotýka základných východísk poznania a dorozumievania medzi ľuďmi. Keďže v krátkom článku nie je možné podať systematický výklad týchto otázok, sústreďujeme sa tu len na tri vybrané, vzájomne sa dopĺňujúce okruhy. Prvú časť článku kriticky zameriavame proti niektorým psychologizujúcim tendenciám, ďalšie dve sa vyrovnávajú s niektorými základnými myšlienkami lingvistického relativizmu. Proti kritizovaným tendenciám a koncepciám podávame taký výklad, ktorý prihliada na súčasný stav poznatkov jazykovedy a vychádza z princípov marxistickej gnozeológie.

I

Známy ruský lingvista 19. stor. A. A. Potebňa v zhode s niektorými myšlienkami W. Humboldta zdôrazňoval, že každé dorozumievanie je súčasne aj nedorozumenie, že úplné, dokonalé dorozumenie nie je možné, lebo význam slov závisí od súhrnu individuálnych dojmov a spomienok každého jednotlivca. Podľa Humboldta pri danom stave nikto nemyslí práve to, čo druhý (1, s. 393—394).

Individuálne dojmy sú jednak bezprostredné vnemy, jednak v pamäti uložené predstavy a asociácie, ktoré sa vzájomne stretávajú, prepletajú, neraz kontrolujú a korigujú. U normálneho dospelého človeka k týmto dojmom pristupujú aj skúsenosti z operovania so slovami. Používanie slov a viet sa stáva súčasťou každodennej skúsenosti; no táto činnosť zahŕňa už aj prvky abstrahovania a zovšeobecňovania, čím prekračuje hranice bezprostredných podnetovna reakcií. Nastáva interakcia zmyslového a racionálneho, perceptuálneho a konceptuálneho.

Individuálne zážitky, spomienky a asociácie súvisia na jednej strane s organizmom svojho nositeľa, na druhej strane s prírodnou a spoločenskou realitou, ktorá nás obklopuje. Takouto realitou je aj prirodzený alebo národný jazyk ako sústava výrazov a pravidiel, ktorý si od útleho detstva osvojujeme. Slová tohto jazyka majú do istej miery spoločensky zafixovaný význam, čo v mnohých sférach činnosti umožňuje efektívne dorozumievanie. Vo výpovediach popri fyziologických a psychologických momentoch nemôžeme prehliadať systémové jazykové aspekty, ani hladisko, do akej miery sa v nich hovorí o predmetoch, dejoch a udalostiach reálnej skutočnosti.

V odbornej literatúre sa dávno poukazuje na to, že znak je jednotou označovaného a označujúceho, že slová majú svoje dezignáty, referenciu či vecný význam, ktorý nemožno stotožňovať s jednorazovým použitím. Vo svojej štúdii sovietsky autor V. G. Gak správne rozlišuje: 1. jedinečný, individuálny akt reči; 2. minimálny komunikatívny celok a 3. abstraktnú štruktúru ako zložku gramatickej sústavy jazyka (7, s. 351).

Jazyk je spoločenský výtvor slúžiaci na dorozumievanie ľudí, a preto nemôžeme súhlasiť s tvrdeniami L. Wittgensteina, že „hranice môjho jazyka znamenajú hranice môjho sveta“, že „to, čo solipsizmus mieni, je celkom správne, len sa to nedá povedať, ale sa to ukazuje“ (2, s. 166—175).

Svojím významovým plánom jazyk úzko súvisí s poznaním a myslením, s aktivitou vedomia, pomáha usporadúvať, klasifikovať a zafixovávať výsledky kognitívnej i praktickej činnosti spoločenského človeka. „Medzisvet“, ktorý sa takto vytvára (por. 10, s. 13), nie je bezprostredným zrkadlovým odrazom materiálneho sveta, ale jeho myšlienkovým spracovaním, zahrňujúcim momenty zovšeobecnenia, hodnotenia a racionálneho chápania. Aj podľa Lenina treba tu rozlišovať tri členy: 1. prírodu, 2. ľudské poznanie, mozog, 3. formu odrazu v ľudskom poznaní — pojmy, zákony, kategórie atď. (4, s. 191). Význam slov nemôžeme stotožňovať s pojmami, zákonmi a kategóriami, tak ako nemôžeme stotožňovať vety s výpovedami, výroky či propozíciami a jazyk s myslením. No na druhej strane odtrhávajúce týchto zložiek by narušilo jednotu jazyka a myslenia a viedlo by k umelému rozdeľovaniu celistvej kognitívnej a praktickej činnosti človeka.¹

Nechceme tu zaujímať stanovisko k otázke, či sú propozície mentálne, lingvistické alebo logické entity. Nám stačí konštatovať, že vety, výroky, propozície vznikajú v ľudskom mozgu a sú späté s jeho analyticko-syntetickou poznávacou činnosťou. Jednota jazyka a myslenia sa prejavuje nielen v súčinnosti významového a výrazového plánu, ale aj v interakcii logických operácií a gramatických kategórií. Preto uvedené Humboldtove a Wittgensteinove myšlienky treba pokladať za jednostranné.

Jazykový „medzisvet“, symbolický svet je produktom predchádzajúcich generácií a súčasne — v podobe rozprávania, čítania, písania, vnútornej reči a pod. — nachádza sa v *ustavičnej* činnosti a používaní.² Ako dorozumievací

¹ Medzi známymi autormi nachádzame predstaviteľov oboch krajností.

² Ponechávame stranou tzv. mŕtve jazyky.

prostriedok spoločnosti stáva sa súčasťou spoločenského vedomia a praktickej činnosti ľudí. Popri snahe výstižne opísať, resp. vyjadriť rôzne deje a udalosti, prejavuje sa v jeho fungovaní aj úsilie o úspornosť, t. j. úsilie nezatažovať nadbytočne pamäť, pozornosť a iné psychické funkcie jeho používateľov.

II

Na Humboldtove myšlienky o významnej úlohe jazyka v poznaní, myslení a správaní ľudí nadväzovali mnohí autori. Jedným z najvýraznejších a najznámejších predstaviteľov tzv. novohumboldtianstva je americký antropológ a jazykovedec B. Whorf. Podľa Whorfa gramatika sama formuje myslenie, stáva sa programom a smernicou myšlienkovvej činnosti jednotlivca, prostriedkom analýzy a syntézy jeho dojmov. Podľa neho formovanie myšlienok je časťou toho či iného jazyka. Nik nemôže opisovať prírodu absolútne nezávisle, lebo sme viazaní určitými spôsobmi interpretácie dokonca aj vtedy, keď sa cítíme najviac slobodní (5, s. 174—175). Whorf však sám zmierňuje tieto svoje závery konštatovaním, že jazyk je v istom zmysle vonkajším prejavom hlbších procesov nášho vedomia, ktoré sú prítomné skôr, než vôbec vzniká nejaká rečová komunikácia (5, s. 190—191).

Správanie sa ľudí je determinované ich vrozenými dispozíciami, výchovou, životnými skúsenosťami, vzdelaním, profesionálnou prípravou, spoločenským prostredím, morálnymi a právnymi normami a nie výlučne jazykom. Opis a interpretácia je síce do určitej miery záležitosťou jazyka, no vzťah človeka k predmetom a dejom je podmienený aj ich objektívnou povahou, vnútornými zákonitosťami a súvislosťami. Ľudský mozog tieto zákonitosti poznáva, porovnáva, hodnotí a prakticky využíva.

Rečová činnosť býva zriedka samoúčelná; vo väčšine prípadov je motivovaná nejazykovými potrebami, úlohami, záujmami a cieľmi, vystupuje ako zložka iných činností. V tejto súvislosti sovietsky lingvista E. F. Tarasov poukazuje na sociálnu reguláciu rečovej činnosti zo strany sociálnych podmienok a nerečových činností, vznikajúcich v dôsledku vzájomného pôsobenia „sociálne organizovaných jedincov“ (por. 6, s. 257). Preto je nevhodné hovoriť o jazyku iba ako o hre podobnej šachu či kartám.

Hlásanie primátu jazyka nad ostatnými zložkami psychickej činnosti proti reči nielen téze o jednote jazyka a myslenia, ale aj mnohým faktom. Myslenie matematikov, vynálezcov, technikov, konštruktérov, projektantov, organizátorov výroby, výtvarníkov atď. sa neopiera v prevažnej miere len o verbálne prostriedky prirodzeného jazyka. Samo počúvanie, rozprávanie, čítanie, písanie a pod. prebieha za súčinnosti zraku, sluchu a opiera sa o zložitú analyticko-syntetickú činnosť mozgu.

V priebehu života si jedinec osvojuje jazykové výrazy a pravidlá operovania nimi. Podľa Whorfa jedinec sa tak stáva účastníkom dohody, konvencie, bez ktorej vôbec nie je možné hovoriť, z čoho vyvodzuje ďalekosiahle závery o relativite všetkých jazykových systémov (5, s. 175). Ako sme už upozorňovali, jazyk vo svojom významovom pláne súvisí s pojmovým poznaním a racionálnym chápa-

ním skutočnosti; popri prvkoch konvenčnosti obsahuje aj moment odrazu, spoločensky nahromadenú a zovšeobecnenú skúsenosť — výsledky myšlienkového spracovania a praktického pretvárania sveta predchádzajúcimi generáciami. Človek totiž nie je vo svete len pasívnym pozorovateľom. Aby mohol žiť, musí uspokojovať svoje materiálne a duchovné potreby. Uspokojovanie týchto potrieb presahuje rámec a možnosti jazyka. Preto „prijatie“ sveta vecí znamená omnoho viac ako len prijatie formy jazyka či pravidiel tvorenia výrokov a ich testovania (por. 2, s. 322).

Podstatnou funkciou jazyka je hodnoverne opisovať a vysvetľovať dianie okolo nás a v nás, t. j. komunikovať pravdu (8, s. 153). Keby mal lingvistický relativizmus pravdu, sotva by sme našli spoľahlivé kritérium na odlišenie pravdy od omylu a klamstva. Ak by bola pravda relatívna vzhľadom na danú pojmovú a jazykovú sústavu, potom by argumentácia, zvažovanie dôvodov pre a proti, experimentálne a praktické overovanie náhľadov bolo zbytočné a osobné presvedčenie iluzórne. No osobné presvedčenie popri citovej angažovanosti zahŕňa aj predmetnú stránku, t. j. hľadisko, do akej miery je to tak aj v skutočnosti (8, s. 43).

Svojím pôvodom, zdrojom, zameraním súvisí jazyk s materiálnym svetom. Z druhej strany je priamo napojený na vedomie svojich nositeľov, pomáha triediť, usporadúvať a zovšeobecňovať prebiehajúce deje a udalosti. Podľa Vygotského myslenie a reč sú kľúče na pochopenie podstaty ľudského vedomia. Slovo patrí k vedomiu ako malý svet k veľkému, ako živá bunka k organizmu, ako atóm k vesmíru; je malým svetom, mikrokozmosom vedomia (9, s. 293).

„Kaleidoskopický“ prúd vedomia nie je organizovaný len gramatickou stavbou jazyka, ako sa nazdáva Whorf. Popri množstve vnemov, pocitov, predstáv, asociácií a spomienok zahŕňa aj výrobnú, technickú a spoločenskú skúsenosť za súčasného stavu spoločnosti, doplnenú aj racionálne a vedecky spracovanými informáciami.

III

Whorf ako pracovník poisťovne vyšetroval požiare, výbuchy a rôzne havárie. Pritom narazil na skutočnosť, že tieto javy sa často stali aj v dôsledku nevhodného lingvistického označenia. Vo svojich štúdiách nespomína, že požiare a výbuchy vznikajú aj z nedostatočnej informovanosti ľudí, že svoju úlohu zohrávajú i nevyhovujúce bezpečnostné opatrenia a náhodný zhluk okolností.

Aj keď lexikálny význam slov nemožno stotožňovať s pojmami a medzi významovými a výrazovými jednotkami jazyka nie je jednoznačný vzťah, nemožno primerane objasniť rečovú činnosť bez prihliadania na kognitívne procesy (3, s. 257). V kontakte s realitou vznikajú v ľudskom vedomí mnohé zvyky, očakávania, dynamické stereotypy, ktoré sa stávajú základom našej bežnej činnosti. Na základe predchádzajúcich skúseností a informácií vytvárame si predbežný obraz o tom, ako asi udalosti budú prebiehať v budúcnosti.

Indiáni kmeňa Hopi mali iný spôsob označovania časových vzťahov než v európskych jazykoch. No aj oni sa učili z predchádzajúcej skúsenosti, aj oni

si vytvárali viac alebo menej určité očakávania o priebehu udalostí a dejov, ktoré pokladali za významné pre svoju existenciu. Bez toho by si nemohli zaobštarávať potravu, obydlie, nemohli by nadväzovať vzájomné kontakty atď. Aj keď azda nemali na to špeciálne výrazy, museli aspoň intuitívne rozlišovať, ktoré udalosti sa vyskytli skôr a ktoré neskôr, čo sa stalo dávno, čo nedávno a ktoré udalosti sa očakávajú v najbližšom čase.

Whorf ostro stavia proti sebe chápanie času u Indiánov kmeňa Hopi a tzv. európsky objektivizovaný čas. Prehliada pritom spoločné momenty v spomínaných základných dištinkciách. Whorf akoby prehliadol, že tieto dištinkcie závisia vo veľkej miere od hovoriaceho, a preto sa takéto pojmy neraz označujú ako egocentrické častice, príležitostné výrazy a pod. Za objektivizovaný čas by bolo azda možné pokladať vo fyzike medzinárodne zavedené jednotky času a v ďalších vedách zaužívané časové obdobia ako prahory, prvohory, druhohory, starovek, stredovek, svetelné roky a pod.

Paletu názorov na čas možno začať kdesi u tých spoločností, ktoré akoby čas vôbec nepoznali, a končiť u tých spoločností, ktoré chápali čas ako božstvo. Niečo iné je však skutočnosť, že človek si na udržanie svojej existencie musel všimnúť sled udalostí a dejov v čase, aby mohol účelne konať a rozhodovať sa. Bez rudimentárnych predstáv o vývine rastlín, živočíchov a ľudí, bez akej-takej časovej orientácie nie je možná nijaká cieľavedomá činnosť.

Svojím obsahom a rozsahom pojmy prekračujú úzke hranice bezprostrednej skúsenosti, umožňujú odpútať sa od egocentrických častíc *toto, tu, teraz*, dovoľujú racionálne sa zmocňovať širokých okruhov predmetov, dejov a zákonitostí. Od toho, čo sa stalo tu, teraz dochádzame k tomu, čo sa za určitých podmienok stáva často, prípadne vždy a všade.³ Myslenie v širokých priestorových a časových dimenziách dovoľuje javy primerane chápať, vysvetľovať a predvídať.

Dorozumievanie si nemožno zjednodušené predstavovať ako prenášanie významu. Hovorenou a písanou rečou sa prenášajú nosiče (vehikuly) znakov. Pochopenie významu je podmienené v mozgu recipienta uloženými a spracovanými informáciami, osvojenými myšlienkovými spojeniami a súvislosťami.

Napriek svojráznej zvukovej podobe, gramatickej stavbe a slovnej zásobe každého národného jazyka medzijazykové dorozumievanie prebieha na najrozmanitejších úrovniach (napr. preklady). Toto dorozumievanie patrí k významným faktorom ďalšieho rozvoja hospodárstva, vedy, techniky a k základným podmienkam medzinárodnej spolupráce na rôznych úsekoch činnosti.

V palete činností vystupuje reč v úzkej spätosti s poznaním, myslením a konaním ľudí. Okrem individuálnych faktorov uplatňujú sa v nej aj spoločenské faktory a popri subjektívnych momentoch trvale pôsobia aj objektívne, predmetné danosti, bez ktorých by nebola možná orientácia vo svete, a tým ani dorozumievanie medzi ľuďmi.

³ Dochádzame ku kauzálnym, štatistickým a iným zákonom.

Prihliadanie na uvedené skutočnosti umožňuje pochopiť a prekonať jednostrannosť psychologizujúcich tendencií, ako aj paradoxnosť niektorých záverov lingvistického relativizmu.

LITERATÚRA

1. AMIROVA, T. A. — OLCHOVIKOV, B. A. — ROŽDESTVENSKIJ, J. V.: Očerki po istorii lingvistiki. Moskva 1975.
2. Antológia z diel filozofov, zv. IX. Bratislava 1968.
3. HÖRMANN, H.: Psycholinguistics. Berlin-Heidelberg-New York 1971.
4. LENIN, V. I.: Spisy 38. Bratislava 1961.
5. Novoje v lingvistike. Vypusk 1, Moskva 1960.
6. Osnovy teorii rečevoj dejatel'nosti. Moskva 1974.
7. Problemy strukturnoj lingvistiki 1972. Moskva 1973.
8. TRIGG, R.: Reason and Commitment. Cambridge 1974.
9. VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlení a řeč. Praha 1971.
10. WEISGERBER, L.: Die Sprache unter den Kräften des menschlichen Daseins. Düsseldorf 1954.

НЕКОТОРЫЕ ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЯЗЫКОВОЙ КОММУНИКАЦИИ

Юлиус Шви́гран

В первой части статьи автор критически рассматривает психологизирующие взгляды, согласно которым каждый человек связывает с данным выражением иные впечатления и представления. Он отмечает общественный характер и общественную обусловленность освоения и употребления слов.

Вторая часть статьи посвящена критическому анализу основных лингвистическо-философских взглядов Б. Уорфа. Его тезису, что тип языка определяет понимание и подход к действительности, автор противопоставляет объективные источники и основы наших понятий. В противоположность акцентированию Уорфом роли конвенции автор указывает на решающую роль практики.

В третьей части работы отмечаются недостатки абсолютизации Уорфом различий между пониманием времени в европейских языках и в языке индейского племени Хопи и обращается внимание на параллели их развития и на их сходство.

EINIGE GNOSEOLOGISCHE ASPEKTE DER SPRACHLICHEN KOMMUNIKATION

Július Švihra n

Im ersten Teil des Artikels setzt sich der Verfasser kritisch mit psychologisierenden Anschauungen auseinander, wonach jeder Mensch mit jedem gegebenen Ausdruck andere Erlebnisse und Vorstellungen verbindet. Hingewiesen wird auf den gesellschaftlichen Charakter und die gesellschaftliche Bedingtheit der Aneignung und Anwendung von Wörtern.

Der zweite Teil des Artikels ist der kritischen Untersuchung der grundlegenden linguistisch-philosophischen Anschauungen B. Whorfs gewidmet. Gegen seine These, dass die Grammatik

die Auffassung und Stellung zur Wirklichkeit bestimmt, betont der Artikel die objektiven Quellen und Grundlagen unserer Begriffe. Gegen Whorfs Akzentuierung der Rolle der Konvention wird auf die entscheidende Rolle der Praxis hingewiesen.

Im dritten Teil der Arbeit werden die Mängel der Whorfischen Absolutisierung der Unterschiede in der Auffassung der Zeit in europäischen Sprachen und in der Sprache des indischen Stammes Hopi aufgezeigt und auf ihre Entwicklungsparallelen und Ähnlichkeiten aufmerksam gemacht.